

УДК 101:82

Т. В. Андрійчук

Філософія та література як комплементарний пошук сенсу буття

У статті розглянуто комплементарний зв'язок філософії та літератури в ціннісному аспекті культури. Аналізуються основні історичні віхи та форми цього зв'язку. Літературу проаналізовано як нетеоретичний спосіб філософування, що репрезентує сенсоутворюючу форму діяльності суб'єкта, який своє становлення сприймає як проблему. Акцентується на читанні художнього тексту як шляху до "саморозширення" (self-extension) та самоусвідомлення через багатозначність та індивідуальну актуальність смислів у художньому тексті.

Ключові слова: філософія, література, комплементарність, екзистенціалізм, інтерпретація, діалог, пошуки власного сенсу, суб'єктивний досвід, самодетермінація, світовідношення.

В статье рассмотрена комплементарная связь философии и литературы в аксиологическом аспекте культуры. Анализируются исторические вехи и формы этой связи. Литература проанализирована как нетеоретическая форма философствования, которая представляет слыслотворческую форму деятельности субъекта, воспринимающего свое становление как проблему. Акцентируется на чтении художественного текста как пути к "саморасширению" (self-extension) и саморефлексии благодаря открытости и индивидуальной актуальности смыслов в художественном тексте.

Ключевые слова: философия, литература, комплементарность, экзистенциализм, интерпретация, диалог, поиск своего смысла, субъективный опыт, самодетерминация, мироотношение.

In this article a complementary connection of philosophy and literature in a value aspect or culture is considered. Main historical benchmarks and forms of such connection are analyzed. Literature has been analyzed as a non-theoretical way of philosophizing which represents a sense-making form of the activity of the subject who perceives his attitude as a problem. It is emphasized on the reading of a literary text as a way to 'self-extension' and self-awareness through polysemy and an individual actuality of senses in a literary text.

Key words: philosophy, literature, complementarity, existentialism, interpretation, dialog, search of the own sense, subjective experience, self-determination, world-attitude.

В сучасній гуманітаристиці спостерігається рух до розширення міжнаукових зв'язків як та теоретичному, так і на методологічному рівнях. Такий підхід, безперечно, видається цілком перспективним, особливо коли мова заходить про взаємозв'язки філософії та літератури. Співвідношення "філософія–література" важливе не тільки тому, що дає змогу виокремити філософський зміст літературного твору чи навпаки – виявити літературну досконалість філософського тексту. Актуальним воно є і для розуміння сутності філософії та літератури та осмислення їх взаємодоповнюючих можливостей для самовизначення особою себе в координатах цього світу через сценарій свого неповторного життя.

Актуальність дослідження обумовлюється і тим, що антропологічна проблематика, увага до внутрішнього світу людини, до пошуків сенсу буття та призначення людини в світі є провідною в українській філософській традиції. Ця проблематика у вітчизняній культурі досягається не стільки у формі абстрактно-раціональній, як передусім у формі символічній, містичній, образній. Спосіб філософського мислення у вітчизняній духовності часто-густо виступає не у суворо фахових творах, а у фольклорі, літературі, публіцистиці, теологічних трактатах. Він репрезентує не лише уможлядну теорію, але й філософські ідеї, що у фрагментарній формі наявні в різноманітних здобутках духовної спадщини. Суто філософський прошарок української культури доводиться виділяти зі світоглядного підтексту в різних формах духовної діяльності, адже для неї характерним є морально-філософсько-теологічно-літературний синкретизм.

Тому важливо дослідити: як можливе філософське пізнання шляхами художньої творчості взагалі, та літератури зокрема? Як одна та інша форма суспільної свідомості сприяє розумінню індивідом найглибших основ свого буття? В чому своєрідність та комплементарність філософського та художнього способу пізнання світу та місця людини в ньому?

Щодо історіографії зазначеного питання, то її можна диференціювати на кілька рівнів: 1. Увага до цієї проблеми у західній філософській традиції, починається з епохи романтизму (Новаліс, Гельдерлін, Шлегель, Шиллер) та екзистенціальної філософії (Гайдегер, Сартр, Камю, Гадамер). 2. В пострадянську добу відбулось зацікавлення такою постановкою проблеми як в українському літературознавстві (Т. Гундарова, Е. Соловей, С. Павличко, М. Павлишин, Я. Поліщук), так і вітчизняній філософській думці (Л. Архіпова, О. Забужко, В. Єрмоленко, І. Захара, О. Йосипенко,

С. Йосипенко, Н. Поліщук, С. Пролеєв). Показником актуальності зазначеної проблеми є й те, що часопис "Філософська думка" (№ 1, за 2011 р.) був присвячений темі "Філософія та література", де були репрезентовані не лише наукові статті, дотичні до цього питання, але і дискусія круглого столу.

Ретроспективний огляд підходів до цієї проблеми свідчить, що у вітчизняній філософській думці довгий час панувало гегелівське тлумачення філософського та художнього. В рамках підходу до філософії як науки література розглядалась лише образною ілюстрацією або популяризатором філософських ідей та концепцій. У цьому світлі література вводилась в історико-філософський процес "не стільки як виробник, скільки як розповсюджувач філософських ідей, які досліднику і належить виявити в тексті твору" [3, с. 145].

Спробою подолати тісні рамки гносеологічного погляду на співвідношення філософії та мистецтва був діяльнісний підхід, що став розглядати філософію не лише як форму теоретичного знання про світ, а як засіб осмислення людської діяльності, тобто спосіб духовно-практичного, а не лише теоретичного освоєння світу. Це дозволило інакше трактувати взаємозв'язок літератури та філософії, не обмежуючись дослідженнями лише теоретичної форми останньої.

В кінці ХХ ст. у вітчизняній філософській думці формується ціннісно-культурологічний підхід, який нам видається досить плідним. Якщо діяльнісний підхід до мистецтва зводив його до життєперетворювальної функції, то культурологічний – до інтерпретації художнього тексту з позицій ціннісно-сміслових засад людського саморозвитку, де останній постає полем діалогічного спілкування, зоною смислотворення. Адаже основною метою людської діяльності має бути не перетворення зовнішнього світу та виробництво речей, а "формування" себе. А щоб усвідомити своє буття, потрібно вийти за його межі, дистанціюватись, щоб схопити його цілісність. Це і можливо зробити через художній текст, як поле діалогічного спілкування, зону смислотворення, а отже, самодетермінації та самонародження. І література, і філософія своїми засобами прагнуть допомогти людині зрозуміти своє призначення, ціннісні орієнтири та сенс свого буття.

З'ясування зв'язку літератури та філософії сягає античності. В історії філософії воно набирає різних відтінків між двома крайностями: протиставленням художнього та філософського або їх отождоленням.

Вже Платон розводить філософію та поезію, вважаючи першу продуктом розуму, а другу – продуктом натхнення. В середньовіччі зберігається це протиставлення. Тома Аквінський залишає за філософією прерогативу пізнання, а за мистецтвом – творчості. В епоху Відродження це співвідношення дещо змінюється. Відбувається ототожнення мистецтва та науки (Леонардо да Вінчі). В Новий час теоретичне пізнання дійсності, що ототожнюється з філософським, знову протиставляється чуттєвому. Мірою осягнення дійсності проголошується розум, наука, теоретичне пізнання. Художньо-естетичному відводиться більш низький ступінь пізнання порівняно з логічною формою ("смутне пізнання", за виразом Лейбніца).

Спростувати це твердження і намагаються німецькі романтики. Вони естетичні надають статус метафізики. На противагу Кантові, Новаліс твердить, що лише поетичний геній може розкрити таємницю людини та універсуму, складності їхнього зв'язку. На думку Гьольдерліна, подолання протиріч між людиною та світом, раціональним та ірраціональним можливе лише в художній формі, де саме в творчості митця являє себе "абсолютне буття". Переживання прекрасного з суто естетичної діяльності перетворюється, за Гьольдерліном, на справжню філософію, що виступає метафізикою краси.

Отже, естетика романтизму вносить нове розуміння місця та значення мистецтва взагалі та літератури зокрема в людському пізнанні світу та себе. Романтики вважають, що лише в мистецтві можливе цілісне пізнання таємниць універсуму завдяки інтуїтивному досвіду. Як слушно зазначає О. Забужко, "проблема місця та ролі мистецтва в історико-філософському процесі, починаючи з епохи Романтизму, пронизує собою весь комплекс "наук про дух" [3, с. 144], набуваючи форми панестетизму на противагу гегелівському панлогізму.

Якщо для Канта та Гегеля мистецтво виступало лише предметом філософського аналізу, то для романтиків (Гьольдерліна, Шлегеля, Новаліса, раннього Шеллінга та ін.) воно виступає своєрідною формою філософії. Естетична інтуїція оголошується ними не допоміжною щодо наукової форми пізнання, а самостійною, навіть більш досконалою формою осягання людини та універсуму.

Ця традиція буде підхоплена "прохудожніми" філософськими теоріями Дільтяє, Бергсона, Пруста, Гайдегера, Камю, Сартра, Гадамера. В творах зазначених мислителів буде домінувати пробле-

матика онтологізації мистецтва, ототожнення предмета філософії з художньою формою. Починаючи із Шопенгауера, через Ніцше, Берсона, представників екзистенціалізму, співвідношення наукового та художнього пізнання буде усвідомлюватись як взаємодія логічного та інтуїтивного, започатковуючи традицію ірраціонального інтуїтивізму та некласичного способу філософування.

У кінці XIX ст. змінюється не лише розуміння співвіднесеності літератури та філософії, а, перш за все, розуміння самої філософії її завдань, специфіки, форми. Це породжує й нове розуміння взаємозв'язку філософії та літератури. На зміну філософії Просвітництва, де ідея суб'єкта була ототожнена зі сферою абсолютного знання, в посткласичному розумінні як основи філософії висуваються ті чи інші форми суб'єктивності ("воля" Шопенгауера та Ніцше, "життєвий порив" Берсона, "життєвий світ" Гуссерля, індивідуальне й колективне позасвідоме Фрейда та Юнга).

Розглядаючи головні доміанти в розвитку філософських і літературних течій на рубежі XIX–XX ст., слід зазначити, що при всій зовнішній строкатості, робиться спроба пояснити світ крізь призму людини. Увага антропологічно спрямованої філософії переключається з питання *Як досягти об'єктивного знання?* на питання *Яким мусить бути життя суб'єкта, що шукає цього знання?* Центральними стають проблеми людського існування, яке не може бути пояснене чимось зовнішнім. На відміну від класичного розуміння людського буття як частки універсуму, воно починає розумітись як специфічна реальність, відмінна від усього іншого. Тому і пізнання цієї реальності має бути в інший спосіб.

Екзистенціальна філософія доходить висновку, що понятійно-логічні рамки безсилі охопити складність світу та трагічність людського існування в ньому, бо розум снує лише схеми, за допомогою яких неможливо схопити "живу тканину буття". На роль методології пізнання людського буття висувається феноменологія, з її особистісним звітом про пережитий часопростір, з метою знайти не *істину-адекватцію*, а *істину-смысл*, де мета пізнавальна підпорядковується меті ціннісній.

Вже К'єркегор поставив під сумнів головний принцип Гегеля про тотожність буття та мислення. На його думку, мислення не здатне досягнути конкретності і багатоманітності людського існування, але набагато більші можливості в цьому процесі має мистецтво. Тому філософське осягання дійсності в екзистенціалізмі часто-густо

набуває художньої форми (Сартр, Камю, Марсель). Камю навіть твердить: хочеш бути філософом – пиши роман. Відтак, в екзистенціальній філософії знеособленому та узагальненому буттю, що досліджується наукою та класичною філософією, пропонується *література як спосіб філософування*, як вияв неповторності людського "Я", його "тут і тепер буття", яке неможливо виміряти на терезах, що мають лише дві чаші: істинне та помилкове.

Згадаємо, що Г. Гегель розумів естетичне лише як чуттєву маніфестацію ідеї, що втрачає своє значення на тлі вищих форм пізнання – науки та філософії. Мистецтву він відводить роль засобу, що має заповнити розрив між духом і чуттєво-відчутною матерією, роль мосту, який єднає дійсність з логікою та поняттям. На противагу йому, філософія екзистенціалізму вважає, що "твір мистецтва не просто розкриває перед нами істину, він сам є подія", яка, за Гайдеггером, прирівнюється до одкровення, де "висвітлюється" буття, "стає доступним досвіду незнаний раніше смисл". М. Гайдегер, услід за К'єркегором, ставить завдання не лише осмислення світу, але й його переживання, що орієнтується на "життєвий досвід та існування". Рациональність, на його думку, не вичерпує як людського ества, так і його зв'язків зі світом. Завдяки науці людина виступає як господар суцього, але вона прагне не лише володіти, але й єднатися зі світом. Це досягається в мистецтві, де ми переживаємо свою причетність до буття. "Алетейя" (непотаємність буття), на думку Гайдеггера, може виявити себе в мові ("мова – це дім буття"), та творах мистецтва, в яких буття "оповідає" про себе [8, с. 96]. Він перетворює філософію теоретичну на філософію поетичну і слідом за своїм улюбленим Гьольдерліном твердить, що смисл "розсипаний" і ми самі шукаємо й відтворюємо його.

Для Ж. П. Сартра людина – це "ніщо", яке заповнюється нею ж самою, щоб стати "чимось". Тому виникає особливий вимір світу – *пошуки власного сенсу*. Адже свідомість, за Сартром, не лише відтворює світ, а насамперед – *ставиться до нього*. І література в цьому контексті має великий сенсоутворюючий потенціал.

Таким чином, у ХХ ст. виникає цілий напрям світової філософії, що орієнтується на мистецтво, і передусім на літературу, як самостійні форми та способи філософування. Характерними рисами цієї філософії є:

- критика пізнавальних можливостей науки і спроби ототожнення філософії лише з теоретичною формою;

- критика логоцентризму, що протиставляє ідеї єдності та повноти – відмінності та множинність сенсів;
- протиставлення розуму як практичного та інструментального способу пізнання інтуїції, одкровенню, незацікавленому спогляданню;
- лінгвістичний поворот через поняття тексту як нового типу філософського дискурсу, коли текст співвідноситься не з життям, а з іншими текстами та їх елементами, включаючи контекст;
- акцент на індивідуальному смисловому вимірі буття, пошук не лише істини-адекватії, а й істини-смислу, власної аксіологічної світоопори через незапрограмованість свого буття.

Таке розуміння філософії виявилось достатньо плідним, бо надало можливість філософське осягання людини і світу шукати не лише у науковій формі, але й в інших формах суспільної свідомості, зокрема в літературі. Адже і література, і філософія несуть людині найголовнішу інформацію про *сенса буття*. І філософ, і художник – це той, хто пробуджує, хто породжує духовність, маючи предметом свого дослідження зустріч людини з таємницею буття. "І в мистецтві, і в філософії, – слушно зазначає М. Мамардашвілі, – людина займається одним і тим же: звітує собі про себе... І філософія, і літературний текст, текст мистецтва зводяться до життєвих питань: любові, смерті, сенсу життя, до того, що ми реально відчуваємо в житті та чекаємо від нього" [6, с. 155].

Людина – це істота, яка постійно шукає себе, бо не може прожити життя лише шляхом простого повторення моделі свого виду. Як слушно зауважує П. Юркевич, "людина не є таким екземпляром роду, в якому б тільки повторювався б зміст інших екземплярів" [9, с. 91]. Вона відчуває своє власне буття як проблему, бо не має у світі " свого місця", визначеного зовні, наповненість її життя не гарантується ні спадковими, ні соціальними законами, котрі досить засвоїти та підкорятися їм. Людина не розчиняється в бутті, а співвідносить себе з ним як "інобуття". Особистість постає духовною істотою, що вільно приєднується до відповідних цінностей, а значить, і несе відповідальність за "вибір себе". Тому вона має потребу в надійних орієнтирах у відкритому морі буття.

Для утворення власного каркасу смислів людині необхідна здатність не лише відображати світ, проникати не лише у факти, але й мотиви та наміри. Для цього недостатньо теоретичного знання, що "омертвляє" об'єкт; не може бути опорою й емпіричне знання

в силу своєї фрагментарності. "У функції практично-духовного синтезу самосвідомості художня діяльність не має собі рівних", – цілком слушно зазначає український філософ В. Іванов [4, с. 239]. Адже мистецтво виступає інструментом проникнення в простір актуальних для суб'єкта можливостей. В "ньому консолідується вся повнота людських світовідношень як суб'єктивна причетність до форм життя та діяльності, в яких суб'єкт практично може і не перебувати" [4, с. 226]. Людина вплетена в систему відношень, а там, де є якесь відношення, воно має трансформувати будь-які зв'язки в площину "для мене". Світ, таким чином, постає не сам собою, а як *моє буття*. Саме література, а не теоретична філософія стає формою смислових, а не байдуже-функціональних розвідок про суще.

"Життєвий процес може здійснюватися лише тому, – зазначає В. П. Іванов, – що, співвідносячи себе з природою і "мірками" речей, людина, безсумнівно, реалізує своє життя у власних "мірках" [4, с. 220]. А для формування власних мірок засобів інструментального знання недостатньо, потрібен на думку українського філософа, досвід "перебування" на місці "іншого", проникнення в чужий досвід "зсередины". Адже, освоюючи унікальний досвід чужого життя, читач не тільки розширює пізнання невідомої йому досі реальності, але й розширює своє власне буття як поле суб'єктивного відчуття буття. Саме в цьому вбачає В. А. Малахов онтологічність естетичної реценції [5, с. 143]. Це твердження перегукується з думкою М. Бахтіна, який вважав, що *"мистецтво дає мені можливість замість одного пережити декілька життів, і цим самим збагатити досвід мого реального життя"* [2, с. 77].

На сьогодні ні в кого вже не викликає сумнівів, що філософська проблематика існує і в нетеоретичних, неспеціалізовано-понятійних формах. У літературі це виявляється в тому, що письменник користується відповідним розумінням світу, людини та їхнього взаємозв'язку. Концепція людини – це центр, звідки виходять і куди сходяться всі елементи художнього твору. Через певне розуміння категорій: *життя–смерть, час–простір, сенс–абсурд, щастя–страждання, любов–ненависть, добро–зло, свобода–відчуження і "вписування" своїх героїв в їхній простір, письменник, фрагментарно зображуючи буття, виходить на проблеми всезагальності*. Це і перетворює літературу на нетеоретичний спосіб філософування, де людина прагне зрозуміти мету та місце в системі життєдіяльності, утворивши його смисловою основою.

Філософський аспект міститься в цілісній естетичній системі письменника, в системі протиставлень і протиборств, закладених у композиції, конфліктах, розвитку характерів, а не в прямих деклараціях філософських ідей автором чи його героями. При цьому слід мати на увазі, що знайомство чи незнайомство письменника з конкретними філософськими текстами не є найсуттєвішим, оскільки контекст культури в кожен епоху настільки пронизаний філософською думкою і результатами художньої діяльності минулого та спільними злободенними проблемами, що пошуки в мистецтві та філософії набувають єдиного напрямку як іпостасі її єдиного розвитку.

Сучасна філософія вийшла з тенет лише науки на широке поле культури та, перш за все, цінностей. Вона прагне дати особі можливості знайти відповіді на граничні сенсожиттєві питання власного буття. У цьому світлі література постає щодо філософії не емпіричним рівнем пізнання, а особливим способом осягання людського існування. Вона, як і філософія, сприймає світ як цілісність, але як конкретну цілісність, відтворюючи дійсність у формах "самого життя", у всьому спектрі його конкретних протиріч і несподіванок, складності вибору, багатомірності, що багатша від найдосконалішого поняття про неї. Література лише по-своєму осмислює ті проблеми, над якими "б'ється" філософська думка епохи. Тому можна констатувати, що зв'язок філософії та літератури має *комплементарний характер* у ціннісному контексті культури. Філософічність літератури в тому, що проблеми в ній ставляться як філософські, тобто сенсожиттєві, але осмислюються вони в категоріях людинознавства, конкретного людського життя.

Якщо смислова ємність художнього твору пов'язана з "ідеалізуючою формою переживань" (Іванов) як "слідом сенсу в бутті" (Бахтін), як можливість "бування" на місці іншого для побудови власного каркасу смислів, то *філософічність твору, в цьому разі, дорівнює його художності*. На найбільшу увагу мають заслуговувати не ті літературні тексти, де головна ідея монологічно та відкрито являє себе читачеві, а ті, що занурюють нас в складний поліфонічний світ "іншого" і відкриваються лише з "художнього цілого твору" (Бахтін).

Література

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М., 1986.
2. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – М., 1979.

3. Забужко О. Взаимодействие философии и искусства в ново-европейской культуре / О. Забужко // История философии и культура. – К., 1991.
4. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов – К., 1977.
5. Малахов В. А. Искусство и человеческое мироотношение / В. А. Малахов – К., 1988.
6. Мамардашвили М. З. Как я понимаю философию / М. З. Мамардашвили – М., 1990.
7. Філософія та література. Круглий стіл редакції часопису "Філософська думка" // Філософська думка. – 2011. – № 1.
8. Хайдеггер М. Искусство и пространство / М. Хайдеггер // Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991.
9. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека / П. Д. Юркевич // Юркевич П. Д. Избр. прозведения. – М., 1990.